

NATALIA REZMER-MRÓWCZYŃSKA

 <https://orcid.org/0009-0000-2306-1859>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Katedra Historii Literatury i Tradycji Kulturowej

O dawnych zwierzyńcach i menażeriach
[Recenzja książki Aleksandry Jakóbczyk-Goli
Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie,
Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu
Warszawskiego, Muzeum Historii Polski, 2021]

О древних зоосадах и зверинцах
[Рецензия на книгу Александры
Якубчик-Гола, *Ogrody zwierząt. Staropolskie
zwierzyńce i menażerie*, Warszawa:
Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego,
Muzeum Historii Polski, 2021]

Абстракт

В своей последней монографии *Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie* Александра Якубчик-Гола рассматривает зоологические сады и зверинцы времен бывшей Речи Посполитой и на пороге современности. Автор вписала свои исследования, касающиеся истории коллекций животных, в широкий социальный и исторический, а также музейный и природный контекст. В книге представлены результаты последних исследований, посвященных местной и вневропейской фауне в современную эпоху. В ней дается исследование структуры и ресурсов древних зверинцев, включая анализ разви-

On Ancient Zoos and Menageries
[Review of Aleksandra Jakóbczyk-Gola's book
*Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce
i menażerie*, Warszawa:
Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego,
Muzeum Historii Polski, 2021]

Abstract

In her latest monograph titled *Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie* [The Gardens of Animals. Old Polish Zoological Gardens and Menageries], Aleksandra Jakóbczyk-Gola describes zoological gardens and menageries in the former Republic of Poland and at the threshold of modernity. The author sets her research concerning the history of animal collections in a broad social and historical context, as well as in museological and environmental ones. The book presents the result of the most recent research on native and non-European fauna in the modern era. It provides a study of the structure and resources of ancient animal collections, including

тия и построения отношений между человеком и животными в культурной перспективе, начиная с древнейших времен. Книга содержит историю коллекций животных из регионов Месопотамии, Китая, Африки и Америки.

Ключевые слова: животные в литературе, сады, зоосады, зверинцы, старопольская литература

an analysis of the development and establishment of human-animal relationships in a cultural perspective, from ancient times onwards. It includes a history of animal collections from the regions of Mesopotamia, China, Africa and the Americas.

Keywords: animals in literature, gardens, zoos, menagerie, old Polish literature

Najnowsza publikacja Aleksandry Jakóbczyk-Goli pt. *Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie* to wielotematyczna, interdyscyplinarna monografia, w której omówiono kolekcje zwierząt w czasach dawnej Rzeczypospolitej i u progu nowoczesności. Autorka osadziła swoje badania w szerokim kontekście społecznym i historycznym, a także muzealnym i przyrodniczym. Książka ta imponuje różnorodnością podejmowanych zagadnień i prezentuje wynik najnowszych badań rodzimej oraz pozaeuropejskiej fauny w epoce nowożytnej.

Monografia Aleksandry Jakóbczyk-Goli jest opracowaniem struktury i zasobów dawnych zwierzyńców, obejmującym analizę rozwoju oraz budowania relacji człowiek – zwierzę w perspektywie kulturowej, od czasów starożytnych. Zawiera historię zwierzęcych kolekcji z rejonów Mezopotamii, Chin, Afryki i Ameryk. Wskazując na najstarsze koncepcje hodowli oraz gromadzenia zwierząt, badaczka definiuje najważniejsze potrzeby i wartości towarzyszące procesom kolekcjonowania poszczególnych gatunków fauny. Czytelnik poznaje świat pierwszych kolekcji i wiwariów, w których można było odnaleźć szczególnie atrakcyjne wówczas gatunki zwierząt, na przykład żyrafy i lwy. Dla autorki europejskie menażerie są kontynuacją długiego procesu kulturowego i dużej świadomości fundatorów ogrodów zwierząt, którzy budowali dzięki nim swój prestiż i wizerunek społeczny. Badaczka przypomina najstarszą odkrytą menażerię – w egipskiej Hierakonpolis, gdzie hodowano i leczono zwierzęta, tak jak w dzisiejszych ogrodach zoologicznych. Amerykańska egiptolog Renée Friedman odnalazła tam kości hipopotama, słonia i pawianów. Oś konstrukcyjna naukowych rozważań A. Jakóbczyk-Goli o świecie dawnych zwierzyńców jest ściśle zaplanowana i wytyczona. Przejrzysty podział treści monografii – od czasów pierwszych cywilizacji, przez okres grecki i rzymski, czas średniowiecznych zwierzęcych ogrodów aż do XIX wieku – zapewnia porównawczą refleksję na temat form i sposobów hodowli oraz gromadzenia okazów fauny. Autorka stwierdza, że już w czasach Aleksandra Wielkiego docierały na dwory europejskie idee admiracji zwierząt i spełniało się marzenie posiadania rajskiego ogrodu „na wzór perski”. Szczegółowo opisano miejsca kolekcjonowania zwierząt w okresie średniowiecza, między innymi: rajskie ogrody Karola Wielkiego, Wilhelma Zdobywcy, Ludwika IX

Świętego oraz ogrody klasztorne, zachwycające harmonijną unią między światem myśli i natury. Kolejne pokolenia kolekcjonerów podtrzymywały tradycję obcowania ze zwierzętami, a czas odkryć geograficznych sprzyjał pozyskiwaniu nowych, niespotykanych okazów na dwory europejskie. Aleksandra Jakóbczyk-Gola przypomina także władców Ameryki, na przykład króla Montezumę, który posiadał swój ogród zoologiczny. Został on opisany w pamiętnikach konkwistadora Bernala Díaza del Castillo pt. *Prawdziwa historia podboju Nowej Hiszpanii*, wydanych w 1552 roku. Renesansowi twórcy żywych kolekcji mogli zatem korzystać z istniejących już wzorów i czerpać przyjemność z obcowania z okazami przybywającymi szlakami handlowymi z wielu obszarów świata, na przykład Wysp Kanaryjskich, Afryki Zachodniej, Indii, Madagaskaru, Chin i Japonii. Możliwe rody europejskie czasów renesansu chętnie podkreślały swoją pozycję społeczną poprzez zakładanie ogrodów zwierząt, najchętniej egzotycznych i niespotykanych w innych miejscach. Autorka opowiada o pasji Katarzyny Habsburg, żony Jana III, która hodowała unikatowe okazy, takie jak cywety afrykańskie. Ekstrakt z ich gruczołów, utrwalający zapach, pozyskiwano do wyrobów perfumeryjnych. Lizbońskie ogrody królowej stały się symbolem dobrego gustu, a jej ekspedycje do Afryki i na zachodnie wybrzeże Półwyspu Indyjskiego skutkowały nabyciem nowych okazów egzotycznej fauny. Faworytami wielu królewskich i arystokratycznych rezydencji były papugi, szczególnie ary, które przywożono z dalekich krajów, na przykład Brazylii, a zakładane w pałacach awiaria cieszyły się wielkim zainteresowaniem ich mieszkańców i gości. Autorka przywołuje postać cesarza Maksymiliana II Habsburga, który w swoich posiadłościach w Wiedniu i Pradze zakładał menażerie, kolekcjonując słonie, jelenie, konie i okazy egzotyczne. Wiele uwagi poświęcono najśłynniejszej menażerii europejskiej – menażerii w Wersalu, zainicjowanej przez Ludwika XIV w drugiej połowie XVII wieku, a odwiedzanej przez elity społeczno-polityczne i ich gości aż do czasów Wielkiej Rewolucji. Wersalski zwierzyniec, z lwami, tygrysami i wieloma okazami pochodzącymi z Afryki Północnej, stanowił wzór dla zakładanych w Europie kolekcji żywych zwierząt. Zaplanowano w nim salon dla zwiedzających oraz balkon, a konstrukcje klatek, zagród i wybiegów pozwalały na tematyczne gromadzenie okazów, zabezpieczając potrzeby fauny i zapewniając bezpieczeństwo miejsca. Model przyjęty w Wersalu, jak stwierdza autorka, wpisuje się w dzisiejszą misję ogrodów zoologicznych. Kopia założenia wersalskiego ogrodu była podobnie zaplanowana osiemnastowieczna kolekcja Eugeniusza Sabaudzkiego, której tradycja jest kontynuowana obecnie w zoo w Schönbrunn. Badaczka analizuje dawne kolekcje zwierząt wielowątkowo, wskazując na umocnienie wizerunku ich posiadaczy i podnoszenie statusu społecznego, komercjalizację oraz chęć zysku, a także potrzebę przyjemności i kontemplację piękna natury. Odnotowuje również krwawe widowiska walk zwierząt odbywające się w wielu europejskich osiemnastowiecznych miastach, na przykład Wiedniu i Londynie. Jednakże swoją uwagę często

skupia na dawnych przedsięwzięciach mogących stanowić załączek współczesnych ogrodów zoologicznych, łączących przestrzenie ekspozycyjne z popularyzacją wiedzy o świecie zwierząt. Niestety, droga do ochrony zwierząt i zabezpieczenia ich praw była długa, a rozwijający się handel okazami egzotycznymi sprzyjał pozyskiwaniu zwierząt w celach rozrywkowych. Aleksandra Jakóbczyk-Gola wskazuje na wiek oświecenia jako czas przełomowy w sposobie traktowania oraz w poznawaniu bliskiej i dalekiej fauny, którą badacze XVIII wieku zaczęli uznawać za ważną część naszej planety.

Wiele miejsca autorka poświęca ogrodom zwierząt w Polsce, opisując tereny myśliwskie Kazimierza Wielkiego oraz zwierzyńce Władysława Jagiełły. Badaczka opowiada o ogrodach w Niepołomicach oraz zwierzętach w otaczającej rezydencji puszczy w okresie panowania Zygmunta I, akcentując zainteresowania królowej Bony. Znane było staropolskie zamiłowanie do łowów i dobrej kuchni. Zwierzyńce zagrodowe i otwarte odzwierciedlały dawną kulturę myśliwską. Wielkim zainteresowaniem cieszyły się również hodowle turów, łosi, żubrów i jeleni, najczęściej sytuowane przy rezydencjach magnackich. Dużym założeniem łowieckim Jagiellonów był Ujazdów, spełniający swoje funkcje aż do epoki Sasów. Ujazdowski zwierzyniec, z królikami, zającami i sarnami, został utrwalony w poemacie Adama Jarzębskiego, kompozytora Władysława IV, pt. *Gościniec abo krótkie opisanie Warszawy* (1643). Autorka przeplata swoje rozważania o polskim myślistwie refleksjami dotyczącymi rozwijających się potrzeb posiadania i podziwiania zwierząt rzadkich. Przykładowo, do Polski jako część łupów po zwycięskich bitwach z Turkami w XVII wieku docierały wielbłądy. Aleksandra Jakóbczyk-Gola wymienia także egzotyczne stworzenia przywożone z wojaży, które miały umilać czas i budzić podziw, na przykład małpy, salamandry i papugi z kolekcji Jakuba Ludwika Sobieskiego. Przywołuje menażerię Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” i zakupione w Syrii oraz Egipcie lamparty, małpy i surykatki. Niestety, nie wszystkie zwierzęta przeżywały czas transportu, co uświadamiało właścicielom konieczność zabezpieczania ich potrzeb. Wśród wielkich kolekcjonerów znalazł się Jan III Sobieski, hodujący daniele w Żółkwi i cieszący się posiadaniem wielu gatunków zwierząt, na przykład niedźwiedzi i wilków, w swojej wilanowskiej rezydencji. Autorka opisuje również mniej znane zwierzyńce, na przykład Stanisława Górki w Kórniku, Mikołaja Wolskiego w Rembielicach pod Krzepicami, Mikołaja Szydłowieckiego w Szydłowcu. Przypomina przylegający do Zamku Ujazdowskiego siedemnastowieczny zwierzyniec Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, który otaczał usytuowaną na wyspie Łazienkę – rezydencję muz. Wiele uwagi poświęcono osiemnastowiecznym zwierzyńcom łowieckim oraz bażantarniom w Mokotowie, Natolinie, Otwocku, Nieświeżu i Białej Radziwiłłowskiej. W okresie saskim modernizowano miejsca łowieckie, dostosowując je do potrzeb panujących i wzbogacając o nowe budowle, na przykład pałacyk w natołńskiej Bażantarni dla Augusta II. Badaczka wskazuje na popularność zwierzyńców

na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w tym okresie, gdyż arystokraci tworzyli duże kompleksy łowiecko-rekreacyjne z pałacami oraz kanałami wodnymi, gdzie polowali i podziwiali zwierzęta. Przykład stanowi Alba Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” koło Nieświeża – zwierzyńiec w brzoźowym lesie, poddany architektonicznemu uporządkowaniu i poprzecinany ośmioma alejami. Idea gromadzenia okazów fauny, połączona z opieką i programem ekspozycji dla szerszego grona, miała się rozwinąć dopiero w XIX wieku. Autorka wskazuje na rok 1833, gdy w Podhorodkach powstało pierwsze w Polsce zoo, założone przez Stanisława Konstantego Pietruskiego, badacza fauny i miłośnika natury.

Aleksandra Jakóbczyk-Gola analizuje źródła staropolskich traktatów i poradników dotyczących zakładania zwierzyńców oraz rolnictwa, wyszczególniając prace starożytnych badaczy: Hezjoda, Ksenofonta, Arystotelesa, Wergiliusza. Analiza polskich źródeł na temat zakładania zwierzyńców prowadzi badaczkę do początków polskiej weterynarii, której myśl ukształtowała się pod wpływem oddziaływania szesnastowiecznych dzieł europejskich. Autorka przypomina wydany w 1532 roku traktat królewskiego lekarza weterynarii Konrada, który w swoim kompilacyjnym dziele zaprezentował znaną ówczesnie wiedzę. W tym czasie powstawały traktaty i poradniki na temat zarządzania gospodarstwem oraz przestrzenią natury. Na gruncie polskich źródeł autorka wykazuje istotne znaczenie dzieł Anzelma Gostomskiego, Jakuba Ponętowskiego i Mateusza Cygańskiego. Były to poradniki myśliwskie, dzieła ornitologiczne, teksty o hodowli zwierząt w gospodarstwie. Rozwój polskiej myśli agrarnej ukazany został w kontekście rozważań i dzieł twórców europejskich, czego przykładem może być kompendium o hodowli zwierząt Jakuba Kazimierza Haura pt. *Oekonomika ziemiańska generalna* (1675). Haur jako doświadczony dzierżawca gruntów i hodowca zwierząt zachęcał również do odpowiedzialności za żywy inwentarz, wskazując na sposoby zabezpieczania potrzeb w zakresie zdrowia, karmy oraz warunków sanitarnych.

Aleksandra Jakóbczyk-Gola charakteryzuje także sposoby kolekcjonowania i kształtowania tematycznego nowożytnych zbiorów fauny. Przywołuje opracowania opisujące aspekty estetyczne i moralne – również decydujące o formach i układach nowożytnych kolekcji. Omawia różne konstrukcje ogrodów zwierząt, które w czasach nowożytnych miały przede wszystkim ewokować doznania wzrokowe. Do literackiej deskrypcji form zwierzyńców wprowadza też autorka znaczenia symboliczne (na przykład liczby cztery) oraz historię panoptikonu wykorzystanego w projekcie wersalskiej menażerii. Zwierzęta były obiektami biorącymi udział w widowiskach i przedstawieniach teatralnych. Badaczka omawia „kwestie sztuczności, teatralizacji i podglądania”, realizacji marzeń człowieka o obcowaniu z przyrodą. Analizuje różnorodne układy ogrodów fauny – projektowanych dla rozrywki, przyjemności, ogrodów-wysp, ogrodów lustrzanych, na przykład w Białymstoku, ogrodów otwartych, na przykład zwierzyńiec w Albie. Wspomniane założenia

i formy zwierzyńców uzupełniono materiałem ikonograficznym oraz kartograficznym, który unaocznia różnorodność prezentowanych zagadnień.

Ostatni rozdział książki ukazuje zwierzęta jako obiekty muzealne. Żywe zwierzęta zostają przedstawione w procesie stawania się dziełami muzealnymi. Autorka wnikliwie analizuje sposoby konserwacji martwych osobników, które podlegały zmianom ze względu na rozwijające się możliwości techniczne. Omawia najstarsze formy uniesmiertelniania fauny, znane już w starożytności, na przykład suszenie i mumifikację. Jest to niezwykle cenna część publikacji, zawierająca opisy różnych sposobów „utrwalania życia”, zarówno za sprawą konserwacji, jak i poprzez kreowanie wizerunków zwierząt w przestrzeni sztuki. Modne europejskie menażerie przyciągały wielu znanych artystów, którzy poprzez portretowanie zwierząt, łowów i pejzaży zasłynęli jako malarze animalisci. Ich celem było wierne i sugestywne tworzenie „iluzji obecności samych zwierząt” (s. 293). Autorka dopełnia wywód o obiektach muzealnych rozważaniami dotyczącymi rozmieszczenia żywych eksponatów w przestrzeni ogrodów zwierząt. W dobie staropolskiej, zdaniem badaczki, „konceptje wystawiennicze” sprzyjały spokojnej, powolnej kontemplacji poszczególnych okazów. Ważnym elementem dawnych wystaw było zarówno wywoływanie u odbiorcy doznań wzrokowych, jak i angażowanie zmysłu dotyku (możliwe tylko w przypadku niegroźnych zwierząt). Podobnie jak w wypadku układów ogrodów zwierząt – także rozmieszczenie klatek posiadało wymiar metaforyczny i symboliczny. Autorka przywołuje chociażby klasyczne wyobrażenie przestrzeni ogrodu jako mikrokosmosu.

Podsumowując rozważania o ogrodach zwierząt, Aleksandra Jakóbczyk-Gola zwraca uwagę na „pozostałości” dawnych zwierzyńców, których ślady odnajdujemy na mapie topograficznej Polski. Pozostały w pamięci potomnych nazwy – Bażantarnia, Królikarnia, jak również miejscowości, które noszą dumną nazwę „Zwierzyniec”. Autorka akcentuje te wyznaczniki, które odróżniały polskie zwierzyńce od europejskich tendencji w zakresie organizowania przestrzeni dla kolekcji fauny. Istotny w dawnych ogrodach zwierząt Rzeczypospolitej zdawał się czynnik użyteczny, na co wskazuje wielość parków stworzonych do polowań. Jednakże – jak zauważa badaczka – wśród Polaków i Litwinów rozwijała się wysoka świadomość ekologiczna, co wpłynęło na powstawanie rezerwatów i potrzebę ochrony niektórych gatunków zwierząt.

Aleksandra Jakóbczyk-Gola, opisując niezwykłą różnorodność dawnych ogrodów zwierząt w Polsce, Europie i na świecie, zabiera czytelnika w niezapomnianą podróż do królestwa natury. Przedstawiając naukowy dyskurs o istniejącej od najdawniejszych czasów relacji pomiędzy człowiekiem a zwierzęciem, przybliża specyfikę kolekcjonowania stworzeń w zwierzyńcach. Całość rozważań dotyczących tworzenia żywych, a później także martwych i uwiecznionych kolekcji, została zamknięta w siedmiu logicznie połączonych zespołach tematycznych, co zapew-

nia odbiorcy pełną, barwną, bogatą treściowo lekturę. Monografia adresowana jest do historyków literatury, architektury, sztuki, kultury, specjalistów z zakresu nauk humanistycznych i przyrodniczych. Oparta na szerokim i różnorodnym materiale badawczym, solidnych fundamentach wiedzy historycznej, muzealniczej, kulturoznawczej oraz wszechstronnej pracy badawczej – książka Aleksandry Jakóbczyk-Goli stanowi oryginalną i niezwykle wartościową prezentację wiedzy o dawnych zwierzyńcach. Wędrując po dawnych „domach” zwierząt, uświadamiamy sobie, że są one częścią „wielowiekowej tradycji” polskiej i europejskiej.

Natalia Rezmer-Mrówczyńska – doktor nauk humanistycznych (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu); obecnie współpracuje z Katedrą Historii Literatury i Tradycji Kulturowej w Instytucie Literaturoznawstwa na UMK w Toruniu. Członkini międzynarodowych stowarzyszeń i zespołów badawczych, m.in. The International Laurence Sterne Foundation, Towarzystwa Badań nad Wiekiem Osiemnastym. Wybrane publikacje: monografia *Czy szata zdobi człowieka? Ciało i ubiór w literaturze polskiego Oświecenia* (2017); artykuły: *Laurence Sterne in Poland* (“The Shandean” 2013, 24, s. 117–127), *The Man and the World in English and Polish Metaphysical Poetry of the 17th Century* (w: *Comparative Studies in Anglophone Literatures. Transnational, Postcolonial, and Auto/thematic (Re)considerations and (Re)visions*, red. G. Konecniak, Toruń 2012, s. 31–38), a także artykuły na łamach czasopism: „Barok”, „Literatura Ludowa”, „Ruch Literacki”, „Slavia Orientalis”. E-mail: natalia rezmer86@gmail.com.

Natalia Rezmer-Mrówczyńska – PhD in humanities (Nicolaus Copernicus University in Toruń); currently works with the Department of Literary History and Cultural Tradition at the Institute of Literary Studies at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. Member of international associations and research teams, including The International Laurence Sterne Foundation, Society for Research on the Eighteenth Century. Selected publications: monograph *Czy szata zdobi człowieka? Ciało i ubiór w literaturze polskiego Oświecenia* [Does the Garment Adorn the Man? The Body and Clothing in the Literature of the Polish Enlightenment] (2017); articles: *Laurence Sterne in Poland* (“The Shandean” 2013, 24, pp. 117–127), *The Man and the World in English and Polish Metaphysical Poetry of the 17th Century* (in *Comparative Studies in Anglophone Literatures. Transnational, Postcolonial, and Auto/thematic (Re)considerations and (Re)visions*, ed. G. Konecniak, Toruń 2012, pp. 31–38), as well as articles in the journals: “Barok,” “Literatura Ludowa,” “Ruch Literacki,” “Slavia Orientalis.” E-mail: natalia rezmer86@gmail.com.